

ЦЕНТРОВЕ И ПЕРИФЕРИИ В ПУБЛИЧНАТА ПАМЕТ И ИЗСЛЕДВАНИЯТА ЗА ХОЛОКОСТА¹

Даниела Дечева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

CENTERS AND PERIPHERIES IN THE PUBLIC MEMORY AND THE RESEARCH OF THE HOLOCAUST

Daniela Decheva

Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria)

doi.org/10.60055/GerSk.2023.3.134-151

Резюме: Текстът разглежда актуалния транснационален дискурс за Холокоста (политики, публична памет, научни изследвания) през концепцията за център и периферия в два аспекта: пространствен и съдържателен. Разглеждат се национални контексти, представителни за центъра и за различни степени на периферност. Анализът позволява да се направи извода, че чрез целенасочени политически мерки в последните десетилетия паметта и изследванията за Холокоста вече са утвърдени като филтър за самоанализ на европейските национални общества, като показател за нивото на тяхната демократичност и дори на външнополитическото им позициониране.

Ключови думи: център, периферия, Холокост, политика за памет, култура на паметта

Abstract: The paper examines the current transnational discourse on the Holocaust (policies, public memory, research) through the concept of center and periphery in two aspects: a) in regard to national societies; b) in regard to historical content. National contexts representative of the center and of various degrees of the periphery are considered. The analysis leads to the conclusion that targeted political measures in recent decades have established Holocaust memory and research as a filter for self-analysis of European national societies, as an indicator of the level of their democracy and even of their foreign policy positioning.

Keywords: center, periphery, Holocaust, memory politics, memory culture

Темата за Холокоста е натоварена с морално-политическа стойност като никое друго събитие или друг период в европейската история. Затова е много трудно, ако въобще е възможно, изследванията по нея да запазят изцяло рационална академична

¹ Вариант на този текст е представен през декември 2022 г. в рамките на интердисциплинарния цикъл доклади на тема „Центрове и периферии; перифериите за самите себе си“, организиран от Австрийската библиотека на СУ Св. Климент Охридски и Института за литература на БАН.

дистанция, без да бъдат интерпретирани като политическо позициониране в поне един от няколко ключови дискурса, например за израелско-палестинския конфликт, за комунистическите режими и за расизма и колониализма. Холокостът е със статус на негативен учредителен мит (разказ) на следвоенни Германия и Европа², средоточие на техните ценностни и идентичностни ориентири. Свързхизследваната, вече силно специализирана и фрагментаризирана тема Холокост³ не спира да привлича свръхинтерес. В своя съвсем актуален обзор на историографията на Холокоста в периода 1990 – 2021 г. Дан Мичман потвърждава не само този факт, но и ширококоразпространеното впечатление за вездесъщост на тази тема: „не минава нито ден, без той да бъде споменат във вестниците или в художествената литература, постоянно се излъчват филми, свързани с него“ (Michman 2022, 123).

След края на Студената война достъпът до нови архиви, документи и национални възпоменателни контексти даде възможност сложната и противоречива същност на еврейския геноцид да се реконцептуализира като транснационален европейски процес отвъд германско-еврейската полярност (свн. Rossoliński-Liebe 2020, 140). Особено предпочитани в последните години са сравнителните проучвания и т. нар. „следистория“ (Nachgeschichte, Aftermath Studies) – изследване на специфичните обстоятелства на местен, автентичен антисемитизъм, произведен на нацисткия натиск, както и колаборационизъм с нацисткия режим, съпротива срещу нацистките структури и др. (свн. Vajohr 4-5/2020, 29 – 30). Това развитие ясно потвърждава и укрепва политиката на универсализиране и децентрализиране на изследването на Шоа, започнала през 1990-те години.

В настоящия текст ще разгледам паметта за Холокоста през модела център – периферия в два аспекта: 1) пространствен, национално-политически – в смисъл на специфики на националните възпоменателни дискурси; и 2) съдържателен – в смисъл на йерархия и конкуренция с паметта и изследванията за други геноциди, респ. масови престъпления.

1) В *пространствен, национално-политически* смисъл можем да приемем, макар и с условности, няколко основни центъра на паметта за Шоа по очевидни причини. Това са пряко въввлечените по различен начин Германия, Израел, Полша (Австрия, Чехия и др.

² Свн. напр. (Assmann 2006, 2012); (Leggewie 2011); (Müller 2007) и др.

³ Понятието Холокост започва да се употребява масово едва след излъчването в САЩ и много европейски страни, вкл. във ФРГ, през 1979 г. на едноименния американски сериал. Филмът предизвиква истинско сътресение в германското общество и се превръща в едно от праговите събития в германската култура на паметта.

страни, където е имало нацистки концлагери). Към тази група ще добавя и САЩ, доколкото тъкмо там намират убежище голяма част от оцелелите европейски евреи, а след войната оттам идват основните импулси за политическото, правно, финансово, академично и възпоменателно публично преработване на Холокоста. Спрямо тези „епицентрове“ на Холокоста, всеки със своя специфика и перспектива, останалите страни и региони в Европа имат в различна степен и по различен начин изразена периферност. Тъкмо нейното преодоляване е една от основните задачи на съвременната европейска, и по-точно евро-атлантическа, политика за памет по отношение на Холокоста. Спрямо други културни общности (континенти) обаче, въпреки разнообразието на своите национални дискурси, западният свят функционира като център на паметта за Холокоста. Тезата, която ще илюстрирам по-долу с няколко примера, е, че този център, който възприема своя модел на публична памет за Холокоста като универсален, както впрочем и ценностната си система въобще, цели да обхване напълно периферията, така че тя да се превърне в гъста мрежа от локални центрове на паметта. По този начин започналата през 1990-те години и декларирана като морален императив универсализация на паметта за Шоа би се осъществила като полицентричност с ограничени възможности за периферия.

Германия

От началото на интензивното „преработване“ на нацисткото минало в началото на 1960-те години⁴ до днес германското общество се подлага на постоянен колективен самоанализ, превръщайки травмата Аушвиц в център на съвременната си идентичност. Този фокус е приет като стандарт за колективния етос на германското общество – както в неговото себевъзприятие, така и пред световната общност. Паметта за Шоа е интегрирана във визуалната публична култура и в публичния дискурс чрез многобройни

⁴ Така нареченото от Херман Любе „комуникативно мълчание“ на германското общество в първите следвоенни години и през 1950-те означава, че няма интензивен дебат за непосредственото нацистко минало в днешния смисъл, но не и че темата напълно липсва от публичния дискурс. Напротив, тя се поставя редовно от оцелели, интелектуалци, политици от най-висок ранг (Жан Амери, Виктор Франкл, Карл Ясперс, Хана Арент, Курт Шумахер, Теодор Хойс са само няколко от много други). Херф дори твърди, че „до 1953 г. публичната памет за Холокоста вече е станала част от официалната западногерманска политическа култура“ (Herf 2004, 187 – 192). Създават се институции за разследване на нацистките престъпления (Лудвигсбург и др.), провежда се юридическата лустрация, макар и със стряскащо недобър резултат от по-късна гледна точка, както разкрива във вече класическото си изследване Инго Мюлер (Müller 2014), споразумението за обезщетения от 1952 г. задава трайна посока на германско-израелските отношения, която балансира между съобразяване със САЩ, Студената война и арабско-израелския конфликт (свн. Asseburg / Busse 2011; Kloke 2015).

паметници⁵, мемориални комплекси, документални центрове, институции, в полетата на политиката, академичните изследвания и образованието, медиите и изкуствата. Културата на паметта в Германия⁶ е изповядване на отговорност за настоящето и бъдещето („Никога вече!“) чрез постоянна памет за миналото. Че това съзнание е нормативно, а не пожелателно, се демонстрира на най-високо политическо ниво, и то не отскоро: от коленичилиия Вили Брант във Варшава през декември 1970 г.; от Герхард Шрьодер, който на прехода към новия век успя да окуражи германците за повече национално самочувствие, наред с неотменимата памет за Холокоста; от Ангела Меркел, която определи сигурността на Израел⁷ и паметта за Холокоста⁸ като *raison d'être* за Германия. Федералният президент Йоахим Гаук през 2015 г. потвърди: няма германска идентичност без Аушвиц; съвсем наскоро, в рамките на честването във Варшава на 80-годишнината от въстанието във Варшавското гето, настоящият държавен глава Франк-Валтер Щайнмайер от името на германския народ поиска прошка за нацистките престъпления.

Централното място на Холокоста в германската култура на паметта не се нуждае от обосновка, а и от десетилетия не се подлага на съмнение. В многобройните, всъщност постоянни, публични дебати по един или друг повод⁹, които отново и отново затвърждават това ключово значение, все повече се диференцира отношението към нацисткото минало и специално към Шоа, все по-критично се рефлектират публичните репрезентации на това отношение, без обаче да се оспорва неговото първостепенна и неотменима функция като ядро на германската колективна памет и идентичност. За един от най-сериозните опити да се дискутира този статус, т. нар. Спор на историците 2.0., ще стане дума по-долу.

⁵ С централно политическо значение сред тях безспорно е Мемориалът на избитите евреи на Европа в Берлин, открит след дълги дебати през 2005 г. В следващите години в германската столица са посветени паметници и на други основни групи жертви: на преследваните и убити от нацисткия режим хомосексуални хора през 2008 г. и роми (на немски Sinti und Roma) през 2012 г. Както тези, така и многобройните други паметници, са в концепцията на „контрапаметника“ (Джеймс Йънг), (свн. Vakarelova 2013; Vakarelova 2014).

⁶ Относно понятието в общ план (Koleva 2020, 44 – 47); относно употребата в Германия и критиката (Decheva 2011).

⁷ В речта си пред Кнесета през март 2008 г.

⁸ В Бухенвалд в рамките на посещението на Обама през юни 2009 г.

⁹ Няколко от най-значимите сред тях, особено през 1980-те и 90-те години са около речта на федералния президент Рихард фон Вайцекер на 8 май 1985 г., спорът на историците през 1986 г., дебатът Голдхаген през 1996 г., дебатът около изложбите за престъпленията на Вермахта 1995 – 1999 г. и 2001 – 2004 г., дебатът Валзер-Бубис през 1998 г. и мн. др.

Израел

От противоположната перспектива, тази на оцелелите и потомците на жертвите, Холокостът е централен и в Израел. Той има конститутивно значение за самото учредяване на държавата, т.е. функционира като реален външнополитически аргумент, далеч отвъд непосредствения и постоянен арабско-израелски конфликт. Централната институция за възпоменание и академични изследвания на Холокоста, не само в Израел, но и в световен мащаб, безспорно е Яд Вашем с многобройните музеи, изложби и инициативи от различно естество. Освен този комплекс, разбира се, се създават все повече мемориали в цялата страна (Brutin n.d.). От 1970-те години насам войните, които Израел води със своите арабски врагове, добавят в политиката за памет още една важна линия – тази за загиналите войници от израелската армия. Те се почитат не само като жертви, но и като самопожертвали се герои. Чрез този възпоменателен модел се извежда приемственост между Холокоста и постоянната заплаха за сигурността на Израел в настоящето. С други думи, критиката към Израел почти автоматично се тълкува като антиционизъм и антисемитизъм, а тази защитна нагласа отнема много възможности за смислен дебат в полето на политиката, на медийното, академичното и творческото изразяване.

Полша

Аушвиц-Биркенау, Трешлинка, Майданек, Белжец, Собибор ...: концентрацията на концлагери в Полша я превръща във фактически топографски център на Холокоста, което задава и основната перспектива в политиката за памет – тази на жертвите. След падането на Желязната завеса обаче еднозначността на този наратив се разколебава значително. Както в другите страни от бившия съветски блок и благодарение на отворения достъп до архивни документи се разкриват проявите на местен полски антисемитизъм. Очертава се странна констелация: оказва се, че има частичен еврейски колаборационизъм с комунистите и частичен полски антиеврейски колаборационизъм с нацистите. Това на пръв поглед странно преплитане обаче е илюстративно за сложните и нееднозначни исторически обстоятелства и тяхното тълкуване (Rossoliński-Liebe 2020, 137). Готовността на полското общество да приеме исторически данни за собствения си антисемитизъм и колаборационизъм е поставена на голямо изпитание през 2000 г. С книгата си *Съседите* Ян Томаш Грос предизвиква силни обществени сътресения, като разкрива погрома на полското над еврейското население в Йедвабне (Musioł 2012, 75 – 86; 142–199; Baer/Sznaider 2017, 122 – 127), извършен без участието на нацистки

войници. Дебатът около това изследване е повратен момент в полската колективна памет за Холокоста. Както в повечето европейски страни монохромната ѝ версия (поляците са само жертви) необратимо губи достоверността си. Няколко години по-късно следващата книга на Грос *Страх: Антисемитизмът в Полша след Аушвиц* (2006) среща не по-малка съпротива сред полското общество (Baer/Sznaider 2017, 123). Преработването на местния антисемитизъм и колаборационизъм, което не е нито лесен, нито бърз процес за която и да е общност, получава силно насрещно течение от политиката за памет на партия *Право и справедливост* – красноречив неин израз е т. нар. Закон за Холокоста от 2018 г.

И така, по отношение на паметта за Холокоста Полша се оказва в странна, амбивалентна позиция между Аушвиц и Йедвабне; с единия топос в абсолютния център на европейската възпоменателна политика, а с другия – в нейната периферия. И едновременно с това в Яд Вашем са почетени 7112 полски „праведници на света“ – повече, отколкото от която и да е друга нация.

САЩ

Едва ли ще е силно преувеличено, ако твърдим, че САЩ са най-влиятелният център на паметта за Холокоста. На първо място заради доминиращата си политическа, икономическа и културна позиция в световен мащаб, от която задава посоки и приоритети, особено към най-важния си партньор Европа и специално към Германия. Освен това еврейската диаспора в САЩ е най-многобройната в света (над 8 млн.) с огромна преднина пред всички останали държави. И не на последно по значение място, след Шестдневната война от 1967 г. години САЩ стават основен стратегически партньор и закрилник на Израел. АIPAC, Световният еврейски конгрес, Claims Conference (понастоящем Jewish Claims Conference), Центърът Симон Визентал, Асоциацията на Холокост-организациите са само няколко от най-влиятелните организации в подкрепа на еврейските интереси, чийто исторически и политически фокус е Холокостът. Дейността на тези организации постепенно се разгръща в глобален мащаб, но най-осезаеми на първо време са ефектите ѝ в САЩ:

... Холокостът ... се превръща в централна референтна точка в американската политическа и популярна култура. За приблизително две десетилетия, от края на 1970-те до средата на 1990-те, паметта за Холокоста става напълно интегрирана в американския живот (Eder 2016, 2).

От откриването си през 1993 г. централна институция на политиката за памет за Холокоста с огромна мрежа от политически, научни и образователни дейности в цял свят е Музеят на Холокоста във Вашингтон (United States Holocaust Memorial Museum),

иницииран от Джими Картър още в края на 1970-те. Продължителните дебати около концепцията му в хода на 1980-те години¹⁰ имат пряко отношение към ФРГ – тъкмо когато Хелмут Кол се опитва да прокара „нормализация“ на дебата за нацисткото минало и националното самочувствие на германците (Olick 2003). Той се опасява, че концепцията на този „антигермански музей“ (по думите на тогавашния западногермански посланик в САЩ Петер Хермес) ще нанесе сериозни щети на международното реноме на Западна Германия. Повече от десет години продължават официалните и неофициални дипломатически опити концепцията на вашингтонския музей да стане по-балансирана спрямо германската история, но без успех. Така че администрацията на Кол противодейства с други средства: създадени са Германския исторически институт (German Historical Institute) във Вашингтон и германистични изследователски центрове в елитни американски университети (Харвард, Джорджтаун, Бъркли), но най-вече се поддържат активни отношения с американски еврейски организации, смятани за ключов фактор за реномето на Германия в САЩ и останалата част от Запада (Eder 2016, 205 – 206). Централната теза на Идър в цитираното изследване е, че тъкмо американската политика на памет за Холокоста е оказала решаващо влияние върху германската, а опасенията на Кол, че концепцията ѝ ще навреди на международния престиж на ФРГ, безспорно се опровергават.

Както подобава на център с такова влияние в световен мащаб, изследователската литература върху Холокоста в САЩ е необятна. Тук ще спомена само няколко книги, които разпалват дебати с огромен отзвук и в Германия: *Hitler's Willing Executioners* (1996) на Даниъл Голдхаген, *The Holocaust in American Life* (1999) на Питър Новик, *Holocaust Industry* (2000) на Норман Финкелщайн. В последните няколко години *Multidirectional memory: remembering the Holocaust in the age of decolonization* (2009) на Майкъл Ротбърг отново е в центъра на възродилия се транснационален дебат, чиято същност е чудесно формулирана в заглавието на книгата.

¹⁰ В началото на 80-те години се дискутира концепцията на музея относно понятието „жертви на Холокоста“ – дали ще се разбират само евреите или и други преследвани групи, както приема *Центърът Симон Визентал*. В крайна сметка се налага позицията на Ели Визел за ограничаване само до евреите, въпреки че идеята на инициатора Джими Картър е друга. Преди това решение под Холокост в САЩ все още се разбира „систематичното, държавно финансирано унищожение на шест милиона евреи и около пет милиона други хора, извършено от нацистите и техните съучастници по време на Втората световна война“ (Wildt 2022).

Пространствена периферия

Ако приемем, че Германия, Израел, Полша и САЩ са центрове на паметта за Холокоста от топографска, демографска и политическа гледна точка, останалите държави и региони в Европа, а още повече извън Европа, остават в различна степен на периферност. Тази степен зависи не само и не толкова от географската близост или историческата обвързаност с някой от центровете, колкото от формите и интензивността на публичната памет за Холокоста в съответния национален/регионален контекст. Например Австрия¹¹ и Франция¹², макар и с голямо закъснение, в хода на 1990-те години се откъсват периферията и се присъединяват към центъра. Както се оказва, в Европа няма държава без местен антисемитизъм и съответните му зависимости или независими от нацисткия натиск проявления. Въпреки спасителните акции в Дания, Италия, Унгария, Румъния, България и други страни (Toshkova 2007), Холокостът е по-точно „серия от Холокосты“ (Rossoliński-Liebe 2020, 132), проведени на много места и от различни извършители.

За страните от Централна и Източна Европа преработването и преосмислянето на националните наративи по тази тема става възможно едва в процеса на тяхното така желано „европеизиране“. От решаващо значение е първо „освобождаването“ на архивите, а чрез тях и на научните изследвания и публичния дебат след 1989/90 г. Тази либерализация обаче далеч не означава бързо и сърцато възприемане на западните стандарти в политиките за памет (по Тони Джъд – адекватното възпоменание на Холокоста е входен билет за Европа). Бившите социалистически общества имат нужда от време и капацитет за преоткриване и преосмисляне на историята, а и са изправени пред купища непосредствено комунистическо минало за преработване (Petkovic 2017).

Не само Полша има своето Йедвабне; в Западна Украйна, Литва и в по-малка степен в Беларус еврейското население е избито предимно от местни палачи (Rossoliński-Liebe 2020; Baer/Sznaider 2017). Подобно на Ян Томаш Грос със *Съседи* в Полша, Рута Ванайгайте предизвиква истинска буря с книгата си *Наши* (2019) в Литва. В навечерието на 80-та годишнина от спасяването или недепортирането на евреите от старите граници

¹¹ До края на 1980-те години там преобладава нагласата, че Австрия е първата жертва на Хитлер (т. нар. Opfer-Mythos/-These). Същинско преосмисляне на нацисткото минало започва едва през 1990-те години.

¹² През 2013 г., на честване по повод 20-годишнината от откриването на Музея на Холокоста във Вашингтон (USHMM), френският посланик по въпросите на човешките права и Холокоста Франсоа Зимере емоционално твърди, че паметта за Холокоста е станала част от ДНК и идентичността на французите, а преподаването на поуките от него е висша отговорност на нацията (Eder 2016, 199).

на България дебатът се разгоря с нова сила, катализиран и от новоизлязлата на български език книга на Надеж Рагару *И българските евреи бяха спасени...* (Ragaru 2022). Дали спасяването ще се постави в кавички или не, е сигнал за подкрепа на една от основните линии на противоречащи си интерпретации: има ли въобще спасени (от старите територии) и неспасени (от Беломорска Тракия и Вардарска Македония) или само недепортирани (оцелели) и депортирани (убити)? Към вече публикуваните архиви и многобройните изследвания¹³ се добавиха десетки медийни публикации на учени, журналисти, писатели. Актуалните тълкувания на *отдавна известните, комплексни факти* възпроизвеждат една позната опозиция. Тя е светогледна и поради това едва ли е разрешима. Едният ѝ полюс е: неспасяването релативира спасяването, а и това спасяване ли е било или просто отлагане? Другият: овладяването на патоса и демитологизирането на събитията не означава изличаване на извършеното добро¹⁴. Усилието да се установи баланс в дебата за българския вариант на Холокоста го придвижва от периферията към центъра на паметта, чиято концепция е да развенчава автогероизирането и автовиктимизирането и да поставя акцента върху колективните престъпления, които собствената общност е извършила в миналото.

Безспорно е, че рухването на комунистическата система в Централна и Източна Европа е решаващ фактор за обрата в проучванията и публичния дебат за Холокоста. Този обрат обаче веднага се интегрира в една широкообхватна програма за транснационализиране и универсализиране на паметта за Холокоста в хода на 1990-те години. През 1998 г. по шведска инициатива се създава Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research (ITF), преименувана през 2013 г. на International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), Международен алианс за възпоменание на Холокоста (МАВХ)¹⁵. През 2000 г. е приета т. нар. Стокхолмска декларация, чийто чл. 1 гласи: „Холокостът (шоа) постави на изпитание самите основи на цивилизацията. Безпрецедентния му характер *винаги ще има универсално значение* (к. м.)“ (Stockholm Declaration 2000). Глобалната мрежа на паметта става все по-гъста и обхваща все по-голяма част от периферията; превръща я в полицентрично пространство, което съчетава нормативните указания от центъра с локалните особености. Музеи,

¹³ Само някои от тях са например: (Todorov 1999); (Toshkova 2007); (Gezenko, Taneva 2007); (Avramov, Danova 2013); (Danova 2013), (Bar-Zohar 2018); (Kochankova 2019); (Ragaru 2022); (Chary 2023) и др.

¹⁴ В този смисъл показателно е последното изречение от книгата на Бар-Зоар: „Българските евреи се оказват единствената група от нацистката сфера на влияние, чийто брой нараства през годините на Втората световна война“ (Bar-Zohar 2018, 342).

¹⁵ България става член през 2018 г.

мемориали, възпоменателни и образователни центрове за Холокоста вече има в целия свят¹⁶. Освен интензивно сътрудничество между водещите мемориални институции в „центровете“ на паметта за Шоа (като Яд Вашем, Музея на Холокоста във Вашингтон, комплексите в бившите концлагери, къщата Ане-Франк в Амстердам, Мемориал дьо ла Шоа в Париж и др.) и многобройни други организации и институции, финансирането на стотици проекти и различни дейности, особено силен акцент се поставя върху преподаването на Холокоста в училищата. Показателен пример за нормативната власт на МАВХ е, че работната, правно необвързваща дефиниция за антисемитизъм (с особен акцент върху антиизраелски нюанси), която алиансът формулира през 2016 г. (*The working definition of antisemitism 2016*), много правителства възприемат тъкмо като обвързваща и меродавна при политически решения с много сериозен международен ефект. През 2021 г. стотици международно признати експерти в академичните изследвания на Холокоста, еврейството и Средния Изток изразяват несъгласие с тази дефиниция чрез своята Йерусалимска декларация (*Jerusalem Declaration 2021*). Засега всички уверения, че и в академичен, и в политически смисъл непременно трябва да се прави разлика между антисемитизъм, антиционизъм и легитимна критика към Израел, на практика остават добри пожелания в един екстремно политизиран транснационален дебат.

Като илюстративни за глобализацията и универсализацията на паметта за Холокоста могат да послужат примери на региони, които от европейска или северноамериканска перспектива са сравнително далечна периферия – Африка, Азия, Нова Зеландия и т.н. Тяхното цивилизационно развитие е много различно от европейското, макар и радикално повлияно от него. С оглед на актуалните приоритети и историческите процеси в тези региони едва ли може да се очаква, че евро-атлантическата концепция и памет за Шоа ще се приеме с лекота. Затова работата в тази посока е последователна и целенасочена. Ето какво пише на страницата си вашингтонският музей на Холокоста (USHMM) в специалния раздел за собствената си образователна политика за Северна Африка и Централна Азия: усилията са насочени към „устойчиво преподаване и обучение за Холокоста и геноцидите в регион, където акуратната информация за Холокоста по принцип е трудно достъпна и често политизирана. Музеят работи с партньори, за да достигне до преподаватели, училища, университети, религиозни и граждански лидери с програми на няколко езика“ (*Outreach in the Middle East and North*

¹⁶ Списък на музеи, мемориали и други възпоменателни центрове за Холокоста в целия свят е публикуван в Уикипедия: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Holocaust_memorials_and_museums.

Africa n.d.). Тъкмо в този регион обучението за Холокоста вероятно би било една от най-перспективните миротворчески стратегии, стига да намира адекватния баланс в морално-политическите си послания и очаквания.

Затова пък Нова Зеландия разполага с отлична структура от музеи на Холокоста, паметници и учебни програми. Ако в западната култура на паметта той е мярка за абсолютното зло, за потърпевши местни населения като маорите еврейският геноцид служи по-скоро като метафора за собственото им травматично минало. В последните години изразът „Maori Holocaust“ във връзка с действията на британските колониални власти неведнъж е бил фокус на бурни публични дебати (Eder 2016, 200–201).

Дали в по-големи или по-малки центрове, в близки или далечни периферии, ясно е, че съответният национален/регионален дебат и историческите изследвания взаимно си влияят – допълват се, противоречат си, конкурират се и така се развиват. Комбинирането на микро- и макроперспектива при концептуализацията на Холокоста увеличава не само възможността, а и необходимостта от различни интерпретации и позволява някои от тях да се променят (Rossoliński-Liebe 2020, 133). Само така те биха запазили своята достоверност, убедителност и известна независимост от политическите напрежения в глобален мащаб.

Съдържателна периферия

2) В *съдържателен* план Аушвиц е безспорен център на паметта и идентичността на следвоенна Европа, референтен топос на абсолютното зло, „сигнатура на 20. век“ (Хабермас) и „цивилизационен разлом“ (Динер) – близо четиридесет години тези определения рядко остават неспоменати в текстове по темата. След т. нар. спор на историците във Федералната република през 1986 г. историческа сингуларност (уникалност, изключителност, несъпоставимост) на еврейския геноцид се налага като догматичен принцип: всеки опит да бъде оспорен или поне дискутиран незабавно задейства дискурсивните съпротиви¹⁷. Въпреки че напоследък има известно смекчаване на употребата на „уникалност“ в полза на „безпрецедентност“, Холокостът запазва своята неприкосновено централна позиция в публичната памет на Европа; спрямо нея всички други исторически периоди, събития или процеси неминуемо се превръщат в периферия. Дебатът за другата голяма европейска диктатура на 20. век –

¹⁷ Един от емблематичните примери в този смисъл е т. нар. дебат Валзер – Бубис през 1998 г., но в политическия, академичния и медийния живот в Германия много често има поводи, които предизвикват реакции на свръхчувствителност към темата.

комунистическата – така и не успя да достигне до убедително обяснение защо, при всички детайлно изследвани и изтъкнати различия с нацистката, нейните престъпления и жертви остават в сянката на Холокоста. На тази ясно изразена и поддържана асиметрия отдавна обръщат внимание мнозина изследователи¹⁸. Въпреки две важни резолюции на Европейския парламент от 2009 и 2019 г. (Decheva 2020a), които се опитват да подсилат този мотив в европейската политика за памет, преработването на комунистическото минало и паметта за неговите жертви във висока степен остава дело на самите жертви и техните потомци, и то в съответната национална култура.

Още по-високо в неписаната йерархия на европейската култура на паметта се разполагат и други масови престъпления и геноциди. Те са проучени в достатъчна степен, за да имат публична видимост, но остават в периферията ѝ. Например избиването на голяма част от племената хереро и нама от германските колониални власти през 1904 – 08 г., признато за първия геноцид на 20. век¹⁹, погромите над африканското население в Конго при управлението на белгийския крал Леополд II., арменският геноцид, сталинският Гладомор в Украйна и др. След дългогодишен отказ на европейския и в частност на германския политически елит Гладоморът да бъде признат за геноцид, това все пак се случи²⁰, но едва под принудата на радикално променените обстоятелства след началото на руската инвазия²¹. В САЩ такова решение е взето още през 2018 г.²² Признаването на Гладомора за геноцид не по принципни критерии, а като акт на политическа солидарност и заемане на позиция в един тежък конфликт, демонстрира недвусмислено политическата конюнктурност на възпоменателните модели, независимо какъв е техният фокус. Впрочем, на сайта на Еврейския музей в Берлин един кратък обзор на културата на памет на *еврейската* общност в Украйна завършва със следния извод:

¹⁸ Сред тях например Алайда Асман, Клаус Легеви, Ян-Вернер Мюлер, Анри Русо, Шефан Трьобст, Даниела Колева, Даниела Дечева и много други.

¹⁹ След дългогодишни преговори едва през май 2021 г. Германия призна за геноцид избиването на огромна част от племената хереро и нама в началото на 20. век. През юни 2022 г. се постигна споразумение и с Нигерия да бъдат върнати на страната 64 обекта от музеи в Германия (т. нар. Бенински бронз), тъй като се приемат за част от заграбено през 1897 г. от британските колониални власти изкуство.

²⁰ Германският парламент гласува съответната резолюция на 30.11.2022 г., в която не пропуска да напомни за уникалността на Холокоста. На 15.12.2022 г. Европейският парламент също гласува резолюция по този въпрос, срв. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0449_BG.html.

²¹ В коментар на този политически акт историкът Йорг Баберовски изтъква, че процентуално спрямо населението жертвите на гладомор в Казахстан са още повече, отколкото в Украйна, но тази тема в момента не се коментира. В същото време самият той не пропуска да подчертае, че дебатът за Гладомора е украинска тема, и тя не бива да засенчва „германската“ тема за Холокоста (Baberowski 2022).

²² Решението на Сената от 2018 г. е потвърдено през 2022 г. и от Камарата на представителите.

Все още Гладоморът, предизвиканият от Сталин и хората му масов глад в началото на 1930-те години, насочен масирано срещу идеята за украинска нация, се възприема повече като „собствената“ травма, а Холокостът като „другата“, еврейската трагедия (Davies n.d.).

С други думи, от германска перспектива има някакъв дисбаланс, някакво недоразумение, сякаш нещата не са на местата си, периферията все още не се е адаптирала към очакванията на центъра. Неотдавна обаче, в рамките на друг голям дебат, който изглежда тепърва ще набира още сила, тъкмо германската перспектива беше упрекната в провинциалност (и „катехизъм“) по отношение на транснационалните изследванията на геноцидите, колониализма и расизма (Moses 2021). Около казуса с Ашил Мбембе през 2020 г. медиите в Германия въведоха понятието „Спор на историците 2.0“ (Sznajder 2022; Wildt 2022). Препратката към дебата от 1986 г. сигнализира значимостта на проблема и съответната мобилизация в публичния дебат. Събитията на фестивала *documenta fifteen* в Касел през лятото на 2022 г., също както при дебата Мбембе, разкриха примата на политическите съображения над академичната, респ. творческата свобода на изразяване. Упрекът в подкрепа на пропалестинското и антиизраелско движение BDS и в двата случая поставя табелка „виновен до доказване на противното“ пред едната страна и на практика обезсмисля опита за дебат. Редица учени, включително в Германия, пледират за вдигане на „табуто“ над историческите сравнения с Холокоста в контекста на сравнителните изследвания на геноцидите, расизма и колониализма, за излизане от омагьосания кръг на взаимни упреци и морализаторство чрез опит за „многосочна памет“ (Майкъл Ротбърг) и „деблокиране на дебата“ (Натан Шнайдер). Големият залог обаче е политически: за Израел Холокостът служи като легитимиращ държавата фундамент, затова всяко подозрение, че се засяга неговия утвърден статус, се възприема като атака срещу правото ѝ на съществуване (Sznajder 2022a; Sznajder 2022b).

Заклучение

Съчетаването на пространствена и съдържателна периферност около центъра Холокост добре обобщават Бер и Шнайдер, като пишат, че „тази универсалистка концепция за паметта, която надхвърля общности, нации или групи, въввлечени в събитията като жертви, съучастници или извършители“ в хода на 1990-те години надхвърля европейския контекст и започва да служи като модел за изследване и концептуализиране на травматична национална памет в Южна Африка, Австралия и Източна Азия (срв. Baer/Sznajder 2017, 11).

А в свой теоретичен (социологически) текст върху проблема център-периферия Алоис Хан прави следното обобщение: не може да се твърди, че един от двата полюса е по-важен от другия, те взаимно се обуславят.

Все пак може да се предположи, че по принцип центърът има по-големи възможности да тематизира себе си. Това се отнася и за концентрирането на внимание. Въпреки това, тъкмо там, където зависимостта на центъра от периферията е по-голяма, центърът е склонен да тематизира себе си така, сякаш е в служба най-вече на периферията (Hahn 2008, 429).

Ако отнесем това наблюдение към съвременния дебат за публичната памет и изследванията на Холокоста, ще видим известно потвърждение. Защото в повечето случаи импулсите, които идват от центъра, действително са в полза на периферията, въпреки съпротивата ѝ към нелицеприятни факти от собственото ѝ минало и тяхната интерпретация. Същевременно западноцентричната нормативност в паметта поддържа онази уж отричана, но забележима йерархия на злото и неговите жертви. Тя е толкова по-смушаваща, колкото повече се подчертава респектът към *всички* групи жертви. Политиките за памет в западния свят са опитват да овладеят баланс, при който центърът да създаде всеобхватна полицентрична мрежа, но същевременно да запази своята приоритетна позиция. Ако е прав Георги Господинов, че това, с което периферията превъзхожда центъра, е една „свръхизострена чувствителност към идващото. Разчитане на тревожността във въздуха“ (Gospodinov 2023), тази чувствителност остава възможна само ако периферията запази известна независимост от центъра, ако се скрие в своята периферност и дори я използва като претекст за частична съпротива. Холокостът се превърна в „референтна точка на един нов морален абсолютизъм след 1945 г.“ (Sznajder 2022), но този абсолютизъм трудно може да бъде удържан глобално, а дори и локално. И колкото повече настоява на своята абсолютност, толкова повече съпротива ще среща, особено с оглед на факта, че светът вече е много по-различен дори спрямо това, което е бил през 1990-те. Паметта за Холокоста няма да стане по-жива или по-убедителна, ако изтласква паметта за други масови трагедии или пък за съпротивата срещу тях. Както писах преди време в друг текст: Помненето на злото не бива да означава забравяне и принижаване на доброто, то и без друго е уязвимо (Decheva 2020a, 66). А и без него това помнене губи моралното си основание.

БИБЛИОГРАФИЯ/REFERENCES

- Avramov, Rumen / Nadya Danova. 2013. Deportiraneto na evreite ot Vardarska Makedonia, Belomorska Trakiya i Piroto, mart 1943 g. *Dokumenti ot balgarskite arhivi*. Obedineni izdateli. [Аврамов, Румен; Надя Данова. 2013. Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943 г. *Документи от българските архиви*. Обединени издатели.] https://www.marginalia.bg/wp-content/uploads/2014/07/T.1_palen.pdf (Accessed May 15, 2023)
- Asseburg, Muriel / Jan Busse. 2011. „Deutschlands Politik gegenüber Israel.“ In *Deutsche Außenpolitik*, Jäger, Thomas / Alexander Höse / Kai Oppermann, (Hrsg.) 693 – 716. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Assmann, Aleida. 2012. *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur?* Wien: Picus.
- Assmann, Aleida. 2018. *Der europäische Traum*, e-book. C.H. Beck.
- Assmann, Aleida. 2006. *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C.H. Beck.
- Baberowski, Jörg, int. von Anja Reinhardt. 2022. „Völkermord Holodomor: Historiker Jörg Baberowski über die Bundestagsentscheidung“. *Deutschlandfunk*, 01.12.2022. Audio, 5:48. <https://www.deutschlandfunk.de/voelkermord-holodomor-historiker-joerg-baberowski-ueber-die-bundestagsentscheidung-dlf-73b1503e-100.html> (Accessed May 15, 2023)
- Baer, Alejandro / Natan Sznaider. 2017. *Memory and forgetting in the post-Holocaust era: the ethics of never again*. New York: Routledge.
- Bajohr, Frank. 4-5/2020. „Nach dem Zivilisationsbruch. Stand und Perspektiven der Holocaustforschung.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 25 – 30.
- Bar-Zohar, Michael. 2018. *Spasenie. Geroichnoto spasyavane na balgarskite evrei*. Sofia: Ekip news. [Бар-Зоар, Михаел. 2018. *Спасение. Героичното спасяване на българските евреи*. София: Екип нюз.]
- Brutin, Batya. n.d. *Holocaust Museums & Memorials: Monuments in Israel Commemorating the Holocaust*. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/monuments-in-israel-commemorating-the-holocaust> (Accessed May 15, 2023)
- Chary, Frederick. 2023. *Balgarskite evrei i okonchatelното reshnie*. Sofia: Siela. [Чери, Фредерик. 2023. *Българските евреи и окончателното решение*. София: Сиела.]
- Danova, Nadya. 2013. „Bulgaria i Holokostat: sastoyanie na prouchvane na problema i zadachi. [Данова, Надя. 2013. „България и Холокостът: състояние на проучване на проблема и задачи.“ https://www.librev.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1917&Itemid=194] (Accessed May 15, 2023)
- Davies, Franziska. n.d. „Was zeichnet die Erinnerungskultur jüdischer Ukrainer*innen aus?“ <https://www.jmberlin.de/feature-ukraine-im-kontext#lightbox-61189>. (Accessed May 17, 2023).
- Decheva, Daniela. 2020. „Der Schatten des Eisernen Vorhangs: Europäische Erinnerungspolitik 30 Jahre nach der friedlichen Revolution.“ *Südosteuropa Mitteilungen*, 5: 55 – 66.
- Decheva, Daniela. 2020. „Erinnerung und Identität in Europa: zwischen Selbstkritik und Selbstbewusstsein.“ *Studia Philologica*, (39) 3: 223 – 235.

Decheva, Daniela. 2021. „Kultura i politiki na pametta v Germania – predpostavki i kritika.“ *Filosofia XXXI* (2), 180 – 191. [Дечева, Даниела. 2021. „Култура и политики на паметта в Германия – предпоставки и критика.“ *Философия* бр. 2, 180 – 191.]

Eder, Jacob S. 2016. *Holocaust Angst: The Federal Republic of Germany and American Holocaust Memory since the 1970s*. Oxford Scholarship Online.

Gezenko, Ivanka / Albena Taneva. 2007. „Spasyavaneto na balgarskite evrei kato alternativna grazhdanska politika: rolyata na Balgarskata pravoslavna Tsarkva.“ In *Obrecheni i spaseni. Balgaria v antisemitskata programa na Tretiya raih*, Vitka Toshkova (sast.) 131 – 161. Sofia: Sineva. [Гезенко Иванка / Албена Танева. 2007. „Спасяването на българските евреи като алтернативна гражданска политика: ролята на Българската православна църква.“ В *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх*, Витка Тошкова (съст.), 131 – 161. София: Синева.]

Gospodinov, Georgi. 2023. „Hronostalgia, ili za agresiyata na minaloto.“ [Господинов, Георги. 2023. „Хроносталгия, или за агресията на миналото.“ <https://www.mediapool.bg/hronostalgija-ili-za-agresiyata-na-minaloto-news345268.html>] (Accessed May 15, 2023)

Hahn, Alois. 2008. „Zentrum und Peripherie.“ In *Erleben, Erleiden, Erfahren*. Junge, Kay / Daniel Suber / Gerold Gerber (Hrsg.), 411 – 432. Bielefeld: transcript Verlag.

Herf, Jeffrey. 2004. „The emergence and legacies of divided memory: Germany and the Holocaust since 1945.“ In *Memory and Power in Post-War Europe*, Jan-Werner Müller (ed.), 184 – 205. Cambridge: Cambridge University Press.

Herf, Jeffrey. 2021. „Jerusalem Declaration.“ <https://jerusalemdeclaration.org/> (Accessed May 15, 2023)

Kloke, Martin. 2015. „Deutsch-israelische Beziehungen.“ *aktuell. Informationen zur politischen Bildung*. 27: 2015. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/izpb/info-aktuell/204304/50-jahre-diplomatische-beziehungen/> (Accessed May 15, 2023)

Koleva, Daniela. 2020. *Pamet i spravedlivost. Lichni spomeni i publichni razkazi za komunizma*. Sofia: Siela. [Колева, Даниела. 2020. *Памет и справедливост. Лични спомени и публични разкази за комунизма*. София: Сиела.]

Kochankova, Anna. 2019. „Dokumenti ot balgarskiya diplomateski arhiv za evrejskiya vopros prez godinite na Vtorata svetovna vojna.“ In *Centralna Evropa i Balkanite, XIX – XX vek*, 302 – 307. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski. [Кочанкова, Анна. 2019. „Документи от българския дипломатически архив за еврейския въпрос през годините на Втората световна война.“ В *Централна Европа и Балканите, XIX – XX век*, 302 – 307. София: УИ Св. Климент Охридски.]

Leggewie, Claus. 2011. *Der Kampf um die europäische Erinnerung*. München: C.H.Beck.

Michman, Dan. 2022. *Holocaust Historiography between 1990 to 2021 in Contexts(s): new insights, perceptions, understandings, and avenues — an overview and analysis*. Jerusalem: Yad Vashem.

Moses, Dirk. 23. Mai 2021. „The German Catechism.“ <https://geschichtedergegenwart.ch/the-german-catechism/> (Accessed May 21, 2023)

Müller, Ingo. 2014. *Furchtbare Juristen. Die unbewältigte Vergangenheit der deutschen Justiz*. Berlin: Tiamat.

Müller, Jan-Werner. 2007. „Europäische Erinnerungspolitik Revisited.“ <https://www.eurozine.com/europaische-erinnerungspolitik-revisited> (Accessed May 21, 2023)

Musioł, Anna Zofia. 2012. *Erinnern und Vergessen. Erinnerungskulturen im Lichte der deutschen und polnischen Vergangenheitsdebatten*. Wiesbaden: VS Verlag.

Olick, Jeffrey K. 2003. „What Does It Mean to Normalize the Past?: Official Memory in German Politics since 1989.“ In *States of Memory*, edited by Jeffrey K. Olick. Durham, London: Duke University Press.

n.d./n.a. „Outreach in the Middle East and North Africa.“ <https://www.ushmm.org>. <https://www.ushmm.org/outreach-programs/international/middle-east-north-africa> (Accessed May 15, 2023)

Petkovic, Mihaela. 2017. *Gedächtnisregime im Konflikt: Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in der EU seit der Osterweiterung*. Aachen: Phil. Diss.

Radonić, Ljiljana (ed.). 2020. *The Holocaust/Genocide Template in Eastern Europe*. Routledge.

Ragaru, Nadège. 2022. „I balgarskite evrei byaha spaseni...“. *Istoriya na znaniyata za Holocosta v Balgaria*. Sofia: Kritika i humanisam. [Ragaru, Надеж. 2022. „И българските евреи бяха спасени...“. *История на знанията за Холокоста в България*. София: Критика и хуманизъм.]

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. 2020. „Conceptualizations of the Holocaust in Germany, Poland, Lithuania, Belarus, and Ukraine: Historical Research, Public Debates, and Methodological Disputes.“ *East European Politics and Societies and Cultures* 34 (1): 129–142.

Rothberg, Michael. 2021. *Multidirektionale Erinnerung*. Berlin: Metropol.

Rothberg, Michael. 2000. „Stockholm Declaration.“ <https://www.holocaustremembrance.com/about-us/stockholm-declaration> (Accessed May 15, 2023)

Sznaider, Natan. 2022. *Fluchtpunkte der Erinnerung*. München: Hanser.

Sznaider, Nathan. 2022. „Kolonialismus mit Holocaust vergleichbar?“ <https://orf.at/stories/3245944/> (Accessed May 15, 2023)

Sznaider, Nathan. 2016. „The working definition of antisemitism.“ <https://www.holocaustremembrance.com/bg/resources/working-definitions-charters/rabotna-definicija-na-mezhdunarodniya-syuz-za-pochit-km> (Accessed May 15, 2023)

Todorov, Tzvetan. 1999. *The Fragility of Goodness: Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*. Princeton University Press.

Toshkova, Vitka. 2007. „Fragmenti ot istoriyata na evropeyskiya antisemitizam sled Parvata svetovna voyna.“ In *Obrecheni i spaseni. Balgaria v antisemitската програма na Tretiya raih*, Vitka Toshkova (sast.), 31–51. Sofia: Sineva. [Тошкова, Витка. 2007. „Фрагменти от историята на европейския антисемитизъм след Първата световна война.“ В *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия Райх*, съст. Витка Тошкова, 31–51. София: Синева.]

Vakarelova, Monika. 2013. „Negativnost na obraza – belezhki po Christian Boltanski.“ [Вакарелова, Моника. 2013. „Негативност на образа – бележки по Кристиан Болтански.“ <https://piron.culturecenter-su.org//негативност-на-образа-бележки-по-крис/> (Accessed May 17, 2023)

Vakarelova, Monika. 2014. „Pamet i vaobrazhenie v nemskiya kontramemorialen proekt.“ [— . 2014. „Памет и въображение в немския контрамемориален проект.“] <https://piron.culturecenter-su.org//памет-и-въображение-в-немския-контрам/> (Accessed May 15, 2023)

Wildt, Michael. 1/2022. „Was heißt: Singularität des Holocaust?“ *Zeithistorische Forschungen*. <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2022/6022>. (Accessed May 21, 2023)

✉ **Asst. Prof. Daniela Decheva, PhD**

ORCID iD: 0000-0002-2396-6209

Department of European Studies

Faculty of Philosophy

Sofia University St. Kliment Ohridski

125, Tsarigradsko Shose Blvd.

1113 Sofia, BULGARIA

E-mail: dndecheva@phls.uni-sofia.bg